

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

AYSEL NİZAMİ qızı QULİYEVA

1930-cu İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ TƏNQİDİNİN
POEZİYAYA ESTETİK VƏ İDEOLOJİ YANAŞMALARI

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) Azərbaycan ədəbiyyatı və onun tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Təyyar Salam oğlu Cavadov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

Əliyev Rəhim Nadir oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru

Babayev Yaqub Məhərrəm oğlu
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə " _____ " _____ 2017-ci il tarixdə saat _____ - da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV mərtəbə

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat " _____ " _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:**

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bədii əsərlə oxucu arasında, yaxud oxucu ilə müəllif arasında körpü yaradan, cəmiyyətin estetik zövqünün formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan ədəbi tənqidin tarixini tədqiq edərkən tədqiqat mütləq dövrün ədəbi prosesini də ehtiva edir. 1930-cu illər ədəbi prosesinin bir çox problemlərinin, onun inzibati amirlik rejimi şəraitindəki çətinliklərinin, mürəkkəbliklərinin kökləri ədəbi tənqidin metodoloji istiqaməti ilə də sıx bağlıdır. 1930-cı illər ədəbi tənqidimizin çətinlikləri, onun hansı təzyiqlərə məruz qaldığını, ədəbi tənqidin poeziya materiallarını dəyərləndirərəkən nəzəri-estetik fikrin hansı yeni tendensiya və təmayüllərdən çıxış etməsini, ideologiyanın onun üzərindəki basqılarını öyrənməyə ciddi ehtiyac var.

Müstəqillik dövründə ədəbi tənqidimizin və milli ədəbi prosesin tarixinə yeni baxış zərurəti meydana çıxır. Bu mənada 1930-cu illər tənqidini, o dövr poeziya məsələlərini yeni təfəkkür işığında öyrənmək ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən birinə çevrilir. Əgər biz indiki zamanda ədəbiyyatımızın tarixinə müasir ədəbiyyatşünaslıq düşüncəsi ilə yeni baxış sərgiləmək istəyiriksə, ilk növbədə, bu dövrün ədəbi tənqidinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini, metodoloji axtarışlarını, eləcə də bu dövr tənqidçilərinin poeziya məsələlərinə münasibətləri kontekstində hansı sosioloji və estetik yanaşmaları ortaya qoyduqlarını öyrənmək lazımdır. Məlumdur ki, 1930-cu illərdə partiyanın, siyasi rejimin yeritdiyi siyasətin, ideologiyanın sənətdən tələblərini bədii yaradıcılıq sahəsində tətbiq etmək ədəbi tənqidin qarşısına qoyulan başlıca vəzifə idi. Belə bir şəraitdə ədəbiyyatın, ədəbi tənqidin müstəqilliyindən söhbət gedə bilməzdi, lakin bütün bunlara baxmayaraq, ədəbi tənqid öz varlığını qoruyub saxlamağa çalışırdı. Bu isə, ilk növbədə, bu dövrdə yaranan poeziya nümunələrinin də, ədəbi tənqidin də tarixi kontekstdən çıxarılmış formada yox, əksinə, məhz onlara məxsus olan bütün xüsusiyyətləri ilə birlikdə öyrənməyi, araşdırmağı zəruri edir. Tədqiqat işində öyrənilməsinə çalışdığımız problemlər məhz bu baxımdan xüsusilə aktualdır. Ədəbi tənqid tariximizdə bu qədər zəngin bir mərhələnin elmi tədqiqata cəlb olunması dövrün fəlsəfi dərkində, onun xarakterinin müəyyənləşməsində də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Dissertasiyada ədəbi tənqidimizin tarixində mürəkkəb və ziddiyyətli bir mərhələni təşkil edən 1930-cu illərdə poeziya məsələlərini özündə əks etdirən tənqid mətnləri əsas

araşdırma obyektini kimi götürülmüşdür. Dövrün görkəmli tənqidçilərinin poeziyaya münasibətdə sərgilədikləri ideoloji və estetik yanaşmaların elmi şərhini tədqiqatın predmetini təşkil edir. Ayrı-ayrı problemlərin elmi şərhini zamanı zərurət olduqda 1920-ci illərə aid olan ədəbi tənqid materiallarına da müraciət olunmuşdur.

Dissertasiyada Ə.Abid, Ə.Nazim, M.Hüseyn, M.Rəfil, A.Musaxanlı, B.Çobanzadə və b. tənqidçilərin məqalələri birbaşa təhlil obyektini olur. Bu alimlərin elmi yaradıcılığında poeziyanın müxtəlif məsələləri, eləcə də konkret əsərlər təhlil edilib qiymətləndirilmişdir. Dissertasiyada həmin əsərlər elmi təhlilin mərkəzinə gətirilməklə dövrün ədəbi tənqidinin poeziyaya münasibətdə elmi obyektivlik dərəcəsi aydınlaşdırılmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tənqid tariximizin olduqca mürəkkəb, eyni zamanda tədqiq olunması zəruri olan 1930-cu illər mərhələsində poeziya məsələlərinin araşdırılması işin əsas məqsədini təşkil edir. Dövrün ədəbi-ideoloji kontekstində tənqidin poeziyaya münasibətdə nümayiş etdirdiyi səciyyəvi xüsusiyyətləri, yaradıcılıq istiqamətlərini təyin etmək tədqiqat işində başlıca məqsədə çevrilib. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-1930-cu illərdə poeziyanın inkişaf təmayüllərinin müəyyənləşməsində ədəbi tənqidin rolunu müəyyənləşdirmək;

- “Proletar şeiri” və bədii yaradıcılıq metodu probleminin dövrün ədəbi tənqidində necə əks olunduğunu göstərmək;

- 1930-cu illər tənqidində ədəbi prosesin, o cümlədən poeziyanın qiymətləndirilməsində elmi-metodoloji aspektləri üzə çıxarmaq, sosrealizmin estetik prinsiplərinin poeziyada inikası, ədəbi tənqiddə romantizmə ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodu kimi nihilist münasibətin siyasi-ideoloji mahiyyətini açmaq;

- Bu dövrün görkəmli tənqidçilərinin çağdaş poeziya və klassik irs məsələləri ilə bağlı fikirlərindəki sinfilikdən milliliyə doğru təkamül prosesini izləmək;

- 1930-cu illər ədəbi tənqidində “bədii dəyər uğrunda” mübarizənin siyasi-ideoloji, metodoloji və estetik mahiyyətini aşkarlamaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müasir dövrdə 1930-cu illər tənqidinin nəzəri-metodoloji prinsiplərinə, yaradıcılıq spesifikasiyasına göstərilən yeni baxış mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiyada 1930-cu illər ədəbi tənqidinin materialları əsasında poeziya məsələlərinə nəzər yetirilmiş, bu

problemin həmin dövrün ədəbi tənqidində necə əks olunduğu təhlil edilərək tənqid-poeziya münasibətləri işıqlandırılmışdır. Tədqiqatın yeniliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri bu mövzunun ilk dəfə sistemli şəkildə işlənməsi, tədqiqata cəlb olunmasıdır.

Ədəbiyyatşünaslığımızda bir qayda olaraq, 1920-30-cu illərin bütöv bir ədəbi mərhələ kimi müəyyənləşməsinə tənqidi münasibət kontekstində: 1920-ci illər ədəbi prosesini, o cümlədən tənqidini (xüsusən 1928-ci ilə qədər – APYC-nin yaranmasına qədər) keyfiyyətə, xüsusən metodoloji təbiəti ilə 1930-cu illərin ədəbi prosesi və tənqidi ilə birləşdirən və ayıran cəhətləri tipoloji təhlil müstəvisinə gətirmək; 1920-ci illəri (1928-ci ilə qədər) və 1930-cu illəri (1920-ci illərin son iki ili də buraya daxildir) mərhələ daxilindəki yarım-mərhələlər kimi ayırmaq və poeziyanın zəngin materialları əsasında hər yarım-mərhələnin səciyyəsinin verilməsi işin əsas elmi yenilikləri sırasındadır.

1920-30-cu illər, xüsusən 1930-cu illər tənqidinə birmənalı şəkildə vulqar-sosioloji tənqid mərhələsi kimi yanaşan elmi tendensiyanın rədd edilməsi; bu mərhələnin tənqidinin yalnız marksist tənqiddən ibarət olmasına fərqli yanaşma; 1930-cu illər tənqidində marksist tənqid təmayül ilə (aparıcı tənqid təmayülü ilə) bərabər, antimarksist düşüncənin də özünə yer almasını və bunu dövrün tənqidində milli qol-təmayül kimi səciyyələndirmək tendensiyası: A.Musaxanlı, B.Çobanzadənin ədəbi prosesə münasibətində tənqidin milli qolunun formalaşdığını şərtləndirən xüsusiyyətlərin poeziya materialları əsasında elmi-metodoloji yöndən əsaslandırılması; A.Musaxanlı, B.Çobanzadə, hətta marksist tənqidin özündə belə marksist düşüncəyə müqavimətin əlamətdar cəhətlərinin aşkarlanması və poeziya materialı əsasında Pereverzevçiliyin, Voronskiçiliyin, Pilnyakçılığın milli ədəbi prosesdəki yerini təyin etmək cəhdləri və s. dissertasiyanın elmi yenilikləri kimi dəyərləndirilə bilər. Eyni zamanda təqdim olunmuş dissertasiyada tənqidin klassik ədəbi irsə və müasirlərin yaradıcılığına verdiyi qiymətdə əsas götürülən meyarların müxtəlifliyi ortaya qoyulmuşdur. Bu əsasda “1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidinin poeziyaya estetik və ideoloji yanaşmaları” problemi mərhələnin ədəbi tənqidinə konseptual elmi yanaşmanı gerçəkləşdirməyə imkan verir. Problemin bu istiqamətdəki həlli də yeni və konseptual yanaşma kimi maraqlıdır.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbi tənqidinin sistemli öyrənilmə tarixi akademik K.Talıbzadənin tədqiqatlarından başlanır. Belə ki, alim Azərbaycan tənqidinin tarixi kökləri və mənbələri ilə

bərabər, M.F.Axundzadədən başlayan professional ədəbi tənqidin XX əsrin əvvəllərinə qədərki (1920-ci ilə qədərki) tarixini fundamental şəkildə araşdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Sovet dövründə tənqidin sistemli tarixini yazmaq mümkün olmasa da, bu istiqamətdə müəyyən addımlar atılmış, tənqid və ədəbiyyatşünaslığımızın yaradıcılıq problemləri daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Akademik K.Talıbzadənin iki cildlik “Seçilmiş əsərləri”nin ikinci cildi, üç cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin üçüncü cildində, iki cildlik “Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi”ndə ədəbi tənqidlə bağlı yazılan icmallar, Azərbaycan ədəbi tənqidinin bir çox istedadlı nümayəndələrinin elmi fəaliyyətini işıqlandıran “Fikrin karvanı” kitabı bu baxımdan olduqca əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi inkişaf yolunda ikinci əsas mərhələ keçən əsrin 20-30-cu illəri hesab olunur. Bu onilliklərdə ədəbi tənqid çox mürəkkəb və ziddiyyətli bir yol keçmişdir. Milli ədəbi tənqidin tarixində bu qədər zəngin mərhələ təsəvvür etmək çətindir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir dövrün ədəbi tənqidinin bütün təffərrüatı, tərkib və parametrləri ilə canlandırılması həmin mərhələnin sistemli tədqiqat predmetinə çevrildiyi təqdirdə əyaniləşir. Tənqidşünaslıq və ədəbiyyat tarixçiliyi kontekstlərində bu mərhələnin tənqidi də ciddi araşdırmaların obyektinə olmuşdur. Keçən əsrin son onilliklərində prof.Ş.Salmanov və prof. N.Şəmsizadənin tədqiqatları xüsusi qeyd olunmalıdır.

“Müasir Azərbaycan ədəbi tənqidinin təşəkkülü və inkişaf meylləri” adlı tədqiqatın müəllifi Ş.Salmanov 1920-1932-ci illər sovet dövrü ədəbi tənqidinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu, bu inkişafın istiqamətini və yaradıcılıq meyillərini araşdırma obyektinə çevirmiş, bu zaman və təbii ki, tədqiqatın obyektinin imkan verdiyi dərəcədə 1930-cu illər ədəbi tənqidinin poeziyaya münasibəti məsələlərinə də toxunmuşdur.

Prof. N.Şəmsizadənin “Seçilmiş əsərləri”nin birinci (qismən), ikinci (bütövlükdə) cildləri 1920-30-cu illər ədəbi tənqidimizin görkəmli nümayəndələrinin elmi irsinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur.

Son illərdə isə prof. B.Əhmədov və prof. T.Salamoğlunun araşdırmalarını xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Prof. B.Əhmədovun bir sıra məqalələrində 1930-cu illər tənqidi ilə bağlı təhlillərində bədii təsərrüfata, o cümlədən poeziyaya və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına metodoloji münasibət öndədir.

Prof. T.Salamoğlunun “Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerklər” adlı tədqiqatında ədəbi tənqidimizin bu mürəkkəb mərhələsinə, dövrün

istedadlı tənqidçilərinin elmi irsinə çağdaş elmi-nəzəri düşüncə müstəvisində münasibət bildirilmişdir. Adı çəkilən kitabında prof. T.Salamoğlu poeziya və tənqid probleminin şərhinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Göstərilən bu tədqiqatlarda 1930-cu illər ədəbi tənqidində poeziya məsələləri əhatəli tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, 1930-cu illər ədəbi tənqidi, xüsusilə onun poeziya ilə bağlı axtarırları, uğur və kəsirləri ayrıca elmi-tədqiqat obyektinə kimi götürülməmiş, milli ədəbi tənqidin həmin mərhələsi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Bundan əlavə, 1920-30-cu illərin tənqid materiallarının bir sistem şəklində nəzərdən keçirilməsi sübut edir ki, 1920-ci illər tənqidi ilə 1930-cu illər tənqidini keyfiyyətcə fərqləndirmək lazım gəlir. Tədqiqat işinin “1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidinin poeziyaya estetik və ideoloji yanaşmaları” kimi müəyyənləşdirilməsi, ilk növbədə, tədqiqatın üfüqi yox, şaquli istiqamətdə aparılmasını və daha çox ədəbiyyatşünaslığımızda “vulqar-sosioloji tənqid” mərhələsi kimi xarakterizə edilən onilliyin tənqid təsərrüfatındakı fərqli təmayülləri aşkarlamağı, ədəbi mübarizələrin mahiyyətini üzə çıxarmağı nəzərdə tutur. İndiyə qədər bu mərhələnin tənqidi, təhlili ümumi bədii təsərrüfata münasibət kontekstində öyrənilmişdir. Bu tədqiqatda isə tənqid və poeziya məsələlərinin ön plana çəkilməsi ədəbi prosesin dərinliklərinə nüfuz etməyə, konkret bir sahənin inkişaf yolu kontekstində ədəbi tənqidin səciyyəsinə meydana çıxarmağa imkan verir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat işində əsasən tarixi-müqayisəli, tipoloji və analitik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir. Elmi əsaslandırmanı gücləndirmək məqsədilə yeri gəldikcə rus sovet nəzəriyyəçi və tənqidçilərinin problemlə əlaqəli fikirlərinə də istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işi 1930-cu illər tənqidinin elmi mənzərəsinin bütövləşməsi, metodoloji təbiətinin aşkarlanması baxımından ciddi nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Həmçinin bu iş özünün təhlil istiqamətləri, nəzəri qənaətləri ilə sonrakı tədqiqatlar üçün də müəyyən nəzəri baza kimi xidmət edə bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində “Ədəbi tənqid tarixi” fənninin tədrisində, ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələri üçün dərslik və dərs vəsaitlərinin, həmçinin proqramların, metodik göstəriş və metodik işləmələrin tərtibi zamanı istifadə oluna bilər. Tədqiqat prosesində topladığımız ədəbi tənqid materialları Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi

inkişaf yolunu bütövlükdə əks etdirən müntəxabatların hazırlanması üçün də dəyərli material verir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Tədqiqat işi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Azərbaycan ədəbiyyatı və onun tədrisi metodikası kafedrasında hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın mövzusu Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Elmi Şurasının 14 dekabr 2012-ci il (protokol№2) və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyatşünaslıq Üzrə Problem Şurasının 05 iyun 2012-ci il tarixli (protokol№14) protokollarının qərarları ilə təsdiq olunmuşdur.

Dissertasiyanın məzmun və müddəaları Respublika və beynəlxalq elmi konfrans materiallarında, Azərbaycan və xarici ölkələrin tematik məcmuə və elmi jurnallarında dərc olunmuş məqalə və tezislərdə əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya işi “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə” və “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” siyahısından ibarətdir. Problemin daha konkret araşdırılması üçün I və II fəsillər iki yarımfəsilə, III fəsil üç yarımfəsilə bölünmüşdür. Dissertasiyanın yarımfəsillərində hər bir problemin elmi-nəzəri həllinə istiqamətlənən məsələlər qoyulur ki, onların da poeziyanın konkret nümunələri əsasında dəqiq şərhli nəzərdə tutulur.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilir, mövzunun aktuallığı, qarşıya qoyulan başlıca məqsəd və vəzifələr, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqi tarixi, praktik əhəmiyyəti, metodologiyası, aprobasiyası və strukturu izah edilir. Dissertasiyanın birinci fəslə **“Proletar şeiri və bədii yaradıcılıq metodu problemi”** adlanır. Bu fəsil iki bölmədən ibarətdir. **“1930-cu illər ədəbi tənqidində yaradıcılıq metoduna verilən tələblər”** adlanan birinci yarımfəsildə “proletar şeiri və bədii yaradıcılıq metodu” probleminin dövrün ədəbi tənqidindəki əksini araşdırmaq nəzərdə tutulmuşdur. Bu yarımfəsildə proletar-sovet ədəbiyyatının təşəkkülündə ədəbi tənqidin yaradıcılıq metodu məsələsinə ayırdığı diqqət ədəbi prosesin irəliyə doğru hərəkəti, sağa və sola büdrəmələri, ədəbi ənənəyə ziddiyyətli münasibətləri kontekstində tədqiq edilir.

Ədəbiyyatımızda sosialist realizminin yaradıcılıq metodu olaraq yaranmasını və inkişaf tarixini sovet ədəbi tənqidinin formalaşmasından, onun tarixindən ayrı götürmək olmaz. Sosialist realizmi ədəbiyyatımızda təşəkkül tapmağa başladığı andan bu problem ədəbi tənqidin də diqqət

mərkəzində dayanmışdır. Sovet tənqid və ədəbiyyatşünaslığında onu ictimai-siyasi və ədəbi tarixi prosesin qanunauyğun nəticəsi kimi qələmə vermək tendensiyası güclü olmuşdur. Sosialist realizmi SSRİ-də bolşevik inqilabından sonra sovet hakimiyyətinin rəsmi himayə etdiyi ədəbiyyatın yaradıcılıq metodu kimi yaranmışdır. Sovet ideoloji sistemi onun yaranışına qanunauyğunluq “don”u geyindirirsə də, bu metod ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə təbii üsulla yox, məcburi şəkildə gətirilmişdi.

1932-ci ildən başlayaraq sosialist realizmi termini elmi ədəbiyyatda işlənməyə başlamış və bu metod Birinci Ümumittifaq yazıçılar qurultayında sovet ədəbiyyatının və ədəbi tənqidinin əsas yaradıcılıq metodu kimi qəbul olunmuş, qurultayda qəbul edilən Yazıçılar İttifaqının Nizamnaməsi ilə tətbiq olunmağa başlamışdır. Sovet yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayında sosialist realizmi ətrafında müzakirələrdə 1930-cu illər ədəbi tənqidimizin istedadlı nümayəndələrindən olan Ə.Nazim, M.Quliyev, M.Hüseyn, M.Rəfili, M.K.Ələkbərli iştirak etmişlər. Bu tənqidçilərin çıxışlarında sosialist realizminin bir çox nəzəri-estetik xüsusiyyətləri, onun tənqidi başlanğıcı, romantikanın, milli formanın sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq metodunda yeri və funksiyası və b. məsələlər öz əksini tapmışdır. Sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun estetik prinsipləri əslində sovet ideologiyasının nəzəri-estetik fikrə tam hakim olmasına xidmət edirdi. Prof.Ş.Alışanlı haqlı olaraq yazır: “Nəzəri fikir ədəbiyyat tarixində metod probleminin qoyuluşunda milli bədii fikrin inkişaf qanunauyğunluğunu, özünəməxsusluğunu nəzərə almırdı”¹.

1932-ci ilin 23 aprelində Mərkəzi Komitənin “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən yenidən qurulması haqqında” verdiyi qərar bütün ədəbi birliklərin vahid ədəbi təşkilatda birləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Bunun arxasında isə hakimiyyətin ədəbiyyat üzərində nəzarət mexanizminin təmin edilməsi dayanırdı. Bu qərarın ortaya sürdüyü ən əsas məsələlərdən biri “şura platformasında duran bütün yazıçılar sosializm məsələləri ətrafına cəlb etmək, ədəbiyyat və sənət təşkilatları üzərində firqə rəhbərliyini qüvvətləndirmək” idi².

Sosrealizmdə həyat həqiqətini əks etdirmək əsas estetik prinsiplərdən biri elan edilirdi, lakin yazardan həyatı inqilabi inkişafda göstərmək tələb olunurdu. Məsələn, M.K.Ələkbərli “Ədəbiyyat və tənqidimiz haqqında ümumi qeydlər” məqaləsində sosialist realizminin tələb, məqsəd və

¹Alışanlı Ş. Müasir humanitar təfəkkür və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Bakı: Elm, 2011, s.141

² Tarixi qərarın iki illiyi // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1934, №3-4, s.3-4.

vəzifəsinin yalnız bu günkü həyata arxalandığını yazırdı. İnsanları sosializm ruhunda tərbiyə etmək, ideoloji cəhətdən dəyişmək uğrunda mübarizə apara bilmək üçün “həyatı inqilabi inkişaf içərisində doğru, tarixən, konkret təsvir etmək”in gərəkli olduğunu vurğulayırdı. Tənqidçinin bu fikirləri, məsələlərə birtərəfli yanaşma metodun öz təbiətindən irəli gəlirdi. Sosialist realizmində həyat həqiqətini əks etdirmək əsas yaradıcılıq prinsiplərindən biri hesab olunsa da, buna əməl olunmurdu. Ədəbi tənqid məsələlərə sinfi məzmun baxımdan yanaşdı. Nəticədə sxematiklik, sünilik meydana çıxırdı. Ədəbi prosesdə baş alıb gedən sxematizmi dövrün ədəbi tənqidi də götürür və ona qarşı özünəməxsus üsullarla mübarizə aparırdı. M.Hüseyn “Yaradıcılıq metodu məsələləri” məqaləsində yazırdı: “...Proletar şairi Bezımsenski “canlı insan” şüarı əleyhinə çıxaraq “sinfi insan” şüarını meydana atmışdır. Bu metodun tələbilə göstərilən “sinfi insanlar” sxematik halda meydana çıxdılar”¹.

Birinci fəslin ikinci hissəsi **“Ədəbi tənqiddə romantizmə və romantikaya ziddiyyətli münasibətlər”** adlanır. Bu yarım fəsildə 1930-cu illərdə ədəbi tənqiddə romantizmə ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodu kimi inkarçı münasibətin siyasi-ideoloji mahiyyəti və dövrün tənqidçilərinin bununla bağlı fikirlərinin təhlili əsas götürülüb.

Siyasi rejim daha çox romantik mədəniyyətin məhvinə çalışırdı. 1930-cu illər ədəbi tənqidimizdə romantizmə ədəbi cərəyan və yaradıcılıq metodu kimi ziddiyyətli, daha çox inkarçı münasibətin əsasında totalitar rejimin müstəmləkə siyasəti dayanırdı. Burada hədəf cəmiyyətin hakim təbəqəsi olan burjuaziya idi, məqsəd isə xalqın bir millət kimi formalaşmasını, özünün milli varlığını dərk etməsinin qarşısını almaq idi. Milli qeyrət, mübarizlik, həmrəylik xüsusiyyətləri romantizmin əsasında dururdu.

İctimai həyatın məhsulu olduqları üçün hər zaman bir əsrdə doğan bütün bədii və tənqidi əsərləri müqayisə edərkən burada həmin əsrin ümumi ruhu özünü qabarıq şəkildə göstərir və bunların hamısı heç də təsadüfi deyil. Əslində, bunlar müəyyən səbəblərin nəticəsi olan ictimai, psixoloji proses olaraq yaranır, meydana çıxırdı. Bu mənada zamanın, siyasi rejimin təsiri dövrün bütün tənqidçilərinə öz təzyiqini göstəridi. Bu yarım fəsildə dövrün tənqidçilərinin romantizmə münasibəti məsələsi, xüsusilə “Füyuzat” jurnalına, ədəbi məktəbinə münasibəti təhlil süzgecindən keçirilmişdir.

¹ Hüseyn M. Seçilmiş əsərləri. On cildə. IX c., Bakı: Yazıçı, 1979, 636 s.

Dövrün istedadlı tənqidçilərindən - Ə.Nazim də, B.Çobanzadə də “Füyuzat”la “Molla Nəsrəddin”i bir-birinə qarşı qoyurdular. Siyasi rejimin “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”ı bir-birinə qarşı qoyması, əslində, milli parçalanma siyasəti idi. Əslində bu iki jurnal arasında müxtəliflik olsa da, bu müxtəliflik ədəbi irsdə bədii-estetik zənginliyin göstəricisi idi. Millətin oyanışı, intibahı üçün çalışmaq, elmə, maarifə münasibət, cəhalət və nadanlığa qarşı mübarizə baxımından hər iki jurnalın mövqeləri üst-üstə düşürdü.

B.Çobanzadə “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə)”¹ əsərində “Molla Nəsrəddin”i “Füyuzat”dan üstün tuturdu. Tənqidçi Ə.Nazim “Molla Nəsrəddinin realizmi, gülüşü və “Ölülər” haqqında” məqaləsində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlamasının əhəmiyyətini onun “panislamizm, pantürkizm və osmanlıçılıq kibi istiqamətlərdə hərəkət edən burjua mülkədar romantikasının əksinə, əleyhinə yaranmış” bir jurnal kimi qiymətləndirirdi. Tənqidçinin fikrincə, “Molla Nəsrəddin din, millət məsələlərindən başlayıb, dil məsələlərinə qədər öz əsər və cərəyanını həmin burjua mülkədar romantizminə qarşı qoyurdu”².

Ə.Nazimin, B.Çobanzadənin, M.K.Ələkbərlinin – bütövlükdə dövrün ədəbi tənqidinin “Füyuzat”la “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəblərinin nümayəndələrinin müqayisəsində üstünlüyü “Molla Nəsrəddin”ə verməsi dövrün tənqidinin ədəbiyyata sinfi-ideoloji baxışının göstəricisidir.

Romantizmin qüdrətli nümayəndəsi olan H.Cavid poeziyası da bu dövrdə ədəbi tənqidin əsas diqqət mərkəzində idi. Dövrün ədəbi tənqidində H.Cavid poeziyası ilə bağlı birtərəfli mülahizələr öz əksini tapırdı. Dövrün ədəbi tənqidi H.Cavid yaradıcılığını dəyərləndirərkən də ideologiyanın meyarlarını əsas götürürdü. Ə.Nazimin də H.Cavid yaradıcılığına ziddiyyətli münasibətində ideologiyanın təsiri özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. O, H.Cavidi Azərbaycan burjua ədəbiyyatının nümayəndəsi hesab edirdi. Tənqidçinin fikrincə, H.Cavid Hadinin alovlu, üsyankar romantikasını həqiqət axtaran fəlsəfi romantikaya çevirmişdir. Tənqid ədəbiyyatın yeni yaradıcılıq simasının ideya mübarizəsində təşəkkül tapacağına qəti surətdə inanmışdı: “Bizdə proletar ədəbiyyatı bütün düşmən

¹ Çobanzadə B. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə). Bakı: A.D.E.T.İ.-nin nəşri, 1930, 66 s.

² Nazim Ə. “Molla Nəsrəddin”in realizmi, gülüşü və “Ölülər” haqqında”// “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1935, №1, s.23-29.

məfkurələrə qarşı mübarizədə doğdu”¹ - qənaəti tənqidi düşüncənin mahiyyətini dəqiq əks etdirir. Bu məntiqə əsasən də tənqidçilər proletar ədəbiyyatının H.Cavid və Ə.Cavad ədəbiyyatı ilə mübarizədə yarandığını qətiyyətlə söyləyirdilər.

Zamanın bütün çətinliklərinə, ideoloji təsirin amansız basqısına baxmayaraq, dövrün ədəbi tənqidində bu məsələ ilə əlaqədar estetik yanaşmalar da özünü göstərirdi. H.Zeynallının ədiblə bağlı fikirlərində romantizm yaradıcılıq metoduna romantik estetikanın prinsiplərinə yaxın şəkildə qiymət verdiyini görmək mümkündür. Tənqidçi H.Cavidi “əsrinin həqiqi bir oğlu” adlandıraraq onu sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirmiş, onun dil və üslubunu Azərbaycandakı şair və ədiblər içərisində ən müstəsna, ən zərif və narın bir dil hesab etmişdir.

Tənqidçi C.Əfəndizadənin də “Aprel və ədəbiyyat” adlı məqaləsində H.Cavid yaradıcılığının təhlili ilə bağlı fikirlərində sənətə estetik münasibət özünü göstərirdi. Belə ki o, H.Cavidi “Azərbaycanda şəkil və lisanca ən iləri gələn bir şair” hesab edirdi.

C.Əfəndizadənin qeyd etdiyi kimi, H.Cavid yaradıcılığını ancaq estetizmə bağlamaq isə 1930-cu illərdə romantizmin kifayət qədər doğru və elmi şəkildə araşdırılmamasının nəticəsi idi.

İkinci fəsil **“1930-cu illərin poeziyasına və klassik irsə sinfilik və millilik kontekstlərində baxış”** adlanır. Dissertasiyanın bu fəslində poeziyada qabarıq şəkildə özünü göstərən sxematizmin sinfilik amili ilə birbaşa bağlılığı, tənqidin təcridən sinfilik amilini arxa plana keçirməsi, ədəbi-elmi qiymətləndirmədə milliliyin təzahür xüsusiyyətlərinə daha artıq diqqət yetirməsi və s. cəhətlər şərh olunmuşdur. Ədəbi təsərrüfatı 1920-ci illərin sonlarından etibarən güclənməkdə olan sinfi mövqedən qiymətləndirmənin 1930-cu illərin ortalarına qədər davam etməsi, 1930-cu illərin ortalarından sonra ədəbi dəyərləndirmədə sinfilikdən milliliyə keçidin başlanması ədəbi prosesin irəliyə doğru hərəkətini şərtləndirən keyfiyyət fərqi kimi götürülməsi ikinci fəslin birinci - **“Sənətə sosioloji yanaşmada sinfilik amili”** kimi adlanan və ikinci - **“Poeziyaya münasibətdə sinfilikdən milliliyə keçid başlanğıc formasında”** yarım-fəsilələrinin əsas tendensiyasını təşkil edir. Sovet dövründə klassik irsə nihilist yanaşma 1920-ci illərin sonlarından güclənməyə başlamışdı. Bunu

¹ Hüseyn M. Yaradıcılıq ixtilafımız // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1931, №3-4, s.51.

Ə.Nazimin, M.Rəfilinin və b. tənqidçilərin o illərdə yazılmış məqalələrində müşahidə etmək mümkündür.

“Partiyanın bədii ədəbiyyat sahəsində siyasəti haqqında” 18 iyun 1925-ci il tarixli qərarı ilə milli ədəbi prosesdə parçalanma aparıldı. Bununla fəaliyyətdə olan yazarlar (eləcə də klassiklər) üç qrupa bölündü: proletar yazıçıları, burjua-qolçomaq yazıçıları və cığırdaşlar.

Dövrün istedadlı tənqidçilərinin - H.Zeynallının, B.Çobanzadənin, M.Hüseynin, Ə.Nazimin, M.K.Ələkbərlinin və başqalarının sənətə sosioloji yanaşmada nümayiş etdirdikləri sinfilik amili 1930-cu illər tənqində ədəbi prosesin, o cümlədən poeziyanın qiymətləndirilməsində elmi həqiqətləri üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir. I yarımfəsildə bu məsələlər təhlil edilmişdir.

1930-cu illərin ədəbi tənqində bədii əsər dəyərləndirilərkən sənətkarın dünyagörüşünə, məfkurəsinə əsas diqqət yetirilirdi. Bədii yaradıcılıq prosesinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, hər bir sənətkarın yaradıcılıq özünəməxsusluğunu, sənətkarlıq imkanlarını nəzərə almadan dövrün ədəbi tənqidi bədii əsərləri hazırlanmış bir qəliblə ölçüb qiymətləndirirdi, sənətkarın bədii irsinə proletar dünyagörüşünə nə dərəcədə yaxınlaşması ilə qiymət verirdi, əsərin bədii estetik xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət vermirdi. Bu baxımdan 1930-cu ildə çap olunmuş “Ədəbi döyüşlər”in müəllifi olan M.Hüseyn də əsasən ədəbi prosesi zamanın tələbindən irəli gələrək sinfi mübarizə əlaməti altında qiymətləndirirdi. Bu cəhət həmin kitabın həm başlanğıcında, həm strukturunda, həm də tənqidçinin təhlillərinin metodologiyasında açıq şəkildə özünü göstərirdi. Kitabın əvvəlində “Bu günkü Azərbaycan ədəbiyyatında sinfi mübarizə” adlı başlıqda ifadə olunan fikir də buradakı tənqidin xarakterini göstərir. M.Hüseyn kitabda yalnız proletar inqilabından sonrakı ədəbiyyatımızda gedən sinfi mübarizənin olduqca qısa bir xarakteristikasını verməyə çalışdığını qeyd edirdi.

Sənətə sosioloji yanaşma ədəbiyyatın spesifikasiyası ilə hesablaşmır, onun bədilik kateqoriyasını nəzərə almırdı. Bu dövrün ədəbi tənqində ayrı-ayrı klassik şairlərin təhlili zamanı sinfilik amili önə çəkilirdi. Məsələn, siyasi rejimin təzyiqlik və tələbinin nəticəsi olaraq ədəbi tənqid uzun müddət M.Ə.Sabir satıralarındakı əsas amalı pərdələyərək “sinfilik” kontekstini daha çox qabartmışdı. Bu baxımdan M.Quliyev “Sabir füqərə şairidir” məqaləsində şairin “inqilabçı”, “proletar ziyalı” kimi ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yer tutduğunu vurğulayırdı.

1930-cu illərdə M.K.Ələkbərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” məruzəsində, xüsusilə M.Ə.Sabirə ünvanladığı silsilə məktub-məqalələrində

şairin bədii irsinə həm məzmun, həm də ideya-estetik cəhətdən verdiyi şərhlər, təhlillər şairin satiralarının elmi-nəzəri baxımdan təhlili xüsusi seçilirdi. Bu yarımfəsildə 1930-cu illər ədəbi tənqidimizin digər görkəmli nümayəndələrinin – Ə.Nazimin, M.Hüseynin, M.K.Ələkbərlinin də M.Ə.Sabirin və başqa sənətkarların yaradıcılığı ilə bağlı fikirləri təhlil edilmişdir.

M.Quliyevin 1930-cu ildə çap olunmuş “Oktyabr və türk ədəbiyyatı” kitabı da poeziya məsələlərinin işıqlandırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidçi ədəbi prosesi dəyərləndirərkən müasirliyi bir tələb kimi irəli sürürdü. Müasirlik anlayışı isə onun nəzərində sovet ideoloji məfkurəsinin, proletar ədəbiyyatının prinsip və tələblərinin ifadəsinə xidmət edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, tənqidçinin bu kitabda bəzən hədsiz ideoloji mövqedən çıxış etməsi onun bütövlükdə obyektiv mülahizələrlə yüklü olan elmi-nəzəri qənaətlərinə kölgə salırdı.

II fəslin “**Poeziyaya münasibətdə sinfilikdən milliliyə keçid başlanğıc formasında**” adlı yarımfəslində 1930-cu illər tənqidində marksist tənqid təmayül ilə (aparıcı tənqid təmayülü ilə) bərabər, antimarksist düşüncənin də özünə yer alması və bunu dövrün tənqidində milli qol-təmayül kimi səciyyələndirmək tendensiyası əsas götürülüb*. A.Musaxanlı, B.Çobanzadənin ədəbi prosesə münasibətində tənqidin milli qolunun formalaşdığını şərtləndirən cəhətlərin elmi-metodoloji cəhətdən əsaslandırılması nəzərdə tutulub.

Poeziyaya münasibətdə sinfilikdən milliliyə keçid başlanğıc formasında özünü M.Hüseyn, Ə.Nazim tənqidində də ciddi şəkildə göstərirdi. 1930-cu illərdə Ə.Nazimin proletar ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu kimi sosialist realizminin estetik prinsipləri ilə bağlı görüşlərinin dərinləşməsinə və daha demokratik və elmi səciyyə qazandığını müşahidə edirik. Tənqidçinin yaradıcı yanaşmasında sənətin bədiilik qanunları əsasında inkişafı və milli ədəbiyyatın öz simasını saxlaması kimi vacib cəhətlər önə çəkilirdi. Proletar sənətkarlarının yaradıcılığının təhlili və qiymətləndirilməsində M.Hüseyn tənqidi səviyyəli idi. Bədiilik kontekstində münasibət müasir poeziyanın görkəmli nümayəndələri adlandırdığı S.Vurgun, S.Rüstəm və R.Rzanın yaradıcılığına həsr etdiyi təhlillər üçün də səciyyəvi idi. Məsələn, M.Hüseyn 1930-cu illərdə proletar şeirinin önündə gedən S.Rüstəm

* Geniş bax: Salamoğlu T. Ədəbi tənqid tarixinə dair portret-çerçklər. Bakı: “E.L.” NPS MMC, 2011, s.86-96.

yaradıcılığından daha çox tənqidi ruhda danışır və bu, tamamilə düzgün münasibətin ifadəsi idi. S.Rüstəmin 1927-ci ildə çap olunmuş “Ələmdən nəşəyə” kitabı bir çox cəhətdən yeni idi; buradakı bir sıra xüsusiyyətlərlə S.Rüstəm yeniləşməkdə olan poeziyanın ideya-estetik prinsiplərini təmsil edirdi. Bundan sonrakı illərdə isə şair “Atəş”, “Səs” kitablarına daxil olan bir sıra şeirlərində isə siyasi-inqilabi lirikanın bir sıra nümunələrini yaratsa da, aydın görünürdü ki, şair öz üslubunun, poetikasının təkmilləşdirilməsi qayğısına qalmırdı. Bu baxımdan tənqidçi M.Hüseyn haqlı olaraq yazırdı: “Süleyman Rüstəm vaxtında çox gözəl bir şair olmuş və onun şeirləri proletar ədəbiyyatının ilk nailiyyətləri sırasına daxildir. Lakin bu gün S.Rüstəm sosializmə giriş dövründə işçi sinfinin böyük tələblərinə cavab verməyir”¹. Bunu deməklə tənqidçi şairin şeirlərindəki təbliğatçılığa, quru şüarçılığa işarə edirdi.

Doğrudan da, M.Hüseyn tənqidi sərt olsa da, əksər hallarda doğru və obyektivdir. M.Hüseyn 1930-cu illərdə yazılmış məqalələrində “qeyri-proletar şairlər” hesab olunan şairlərin bədii irslərini sinfi-ideoloji cəhətdən, “proletar şairləri”nin əsərlərini isə bədii sənətkarlıq mövqeyindən yanaşaraq tənqid edirdi. Belə ki, M.Hüseynin S.Rüstəm şeirlərində müşahidə etdiyi sxematizm təzahürləri şairin ilk dövr yaradıcılığında da, “Ələmdən nəşəyə” dövrü yaradıcılığında da vardı.

Böyük satirik M.Ə.Sabir irsinə də millilik kontekstində yanaşmalar öz başlanğıcını bu dövrdən başlayırdı. Bu dövrdə mühacirət ədəbiyyatşünaslığımızın görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində Sabirin bədii irsinin millilik kontekstində dəyərləndirilməsi daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Mühacirət ədəbiyyatşünaslığımızın görkəmli nümayəndəsi Ə.Cəfəroğlu “Azərbaycan ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi” əsərində M.Ə.Sabiri “vətənpərvər şeir məktəbinin” əsas nümayəndələrindən hesab edərək onun bu yolda milli hərəkata böyük xidmətlər göstərdiyini yazırdı: “...Hadi öz ardıcılıq qismində Əlabbas Müznibi yetişdirdiyi kimi, mizah məcmuəsi olan “Molla Nəsrəddin” də Sabiri meydana çıxarmışdı”². Ə.Cəfəroğlu kimi, M.Əli Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə də Sabiri “beynəlmiləlçi proletar şairi”, “ilk proletar ziyahısı” kimi yox, milliyyətçi, türkçü, istiqlalçı bir sənətkar kimi təhlil edirdilər.

¹ Hüseyn M. Ədəbi döyüşlər. Bakı: Azərneşr, 1932, s.44.

² Cəfəroğlu Ə. Azəri ədəbiyyatında istiqlal mücadiləsi / Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, s.237.

1930-cu illərdə M.Ə.Sabir irsinə dövrün görkəmli tənqidçi-ədəbiyyatşünaslarının ideya-estetik, məzmun xüsusiyyətləri cəhətdən verdikləri şərhlər dəyərli, hər zaman üçün aktualdır.

“Ədəbi tənqid və poeziyada vəzn, janr axtarırları” adlanan III fəsildə heca vəznli şeirə münasibət, proletar (sovet) ədəbiyyatı uğrunda mübarizədə sərbəst şeirin yeri, lirik və epik janrlara sosioloji və estetik yanaşmalar, həmçinin bədiiliyi şərtləndirən digər məsələlər zəngin material əsasında şərh olunur.

III fəslin birinci yarımfəslə **“Heca vəznli şeirə münasibət və proletar (sovet) ədəbiyyatı uğrunda mübarizədə sərbəst şeirin yeri”** adlanır. Bu yarımfəsildə proletar şeirinin inkişafını şərtləndirən amillər, sərbəst şeirin imkanları ilə bağlı ədəbi-tənqidi mülahizələr, tənqiddə heca və sərbəst şeir qarşıdurmalarına təkən verən məqalələrə analitik baxış öz əksini tapıb.

XX əsrin 30-cı illəri ədəbi tənqidimizin tarixinə “ədəbi mübarizələr” dövrü kimi daxil olmuşdur. Mübahisəli məsələlərdən biri də “proletar şeiri”nin hansı ənənələr əsasında və hansı yollarla inkişafı məsələsi idi. Proletkultçu tənqidi düşüncə proletar şeirini hər hansı bir ənənədən, o cümlədə ənənədən, o cümlədən, heca vəznli şeirdən ayrı təsəvvür edir, yeni şeirin inkişaf perspektivini daha çox sərbəst şeirlə bağlayırdı. Tədqiqat materialları bunu deməyə əsas verir ki, 1930-cu illərdə nə heca vəzninə, nə də sərbəst şeirə münasibət birmənalı deyildi. Dövrün ədəbi tənqidinin sərbəst şeirə münasibətində də ziddiyyətli fikirlər özünü göstərmişdi.

1930-cu illərdə ədəbi tənqid heca, əruz vəznində yazılan şeirlərin köhnəliyini dönə-dönə vurğulayıb, sərbəst şeirin üstünlüyünü qabardırıb. Heca vəzninə bu cür yanaşmanı Ə.Nazimin “Günəşi içirik, günəşlənik”, M.Quliyevin “Oktyabr və türk ədəbiyyatı”, B.Çobanzadənin “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü (nasionalizmdən internasionalizmə)” əsərlərində görmək mümkündür. Ş.Salmanov haqlı olaraq yazırdı: “Bu halda çox mühüm keyfiyyət yenilikləri – obrazlı təfəkkürdə, həyatı qavrayışda, varlığın bu və digər sahələrinə müraciətdə, estetik idealda meydana çıxan yeniliklər kənar qalırdı”¹.

M.Rəfilinin “Maarif işçisi” jurnalında çap etdirdiyi “Sərbəst şeir haqqında ilk söz”² məqaləsində sərbəst şeirin xüsusiyyətləri, daxili ziddiyyətləri, öz inkişafında məruz qaldığı çətinliklər məqalədə çox gözəl

¹ Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi (1920-1932-ci illər). Bakı: Elm, 1980, s.122.

² Rəfil M. (“Gülən adam” imzası ilə). “Sərbəst şeir” haqqında ilk söz // “Maarif işçisi” jurnalı, 1929, №1, s. 70-79.

əksini tapmışdır. M.Rəfilinin əsas məqsədi milli poetikanı inkar etmək deyil, müasir poeziyanın ideya əsaslarını müəyyənləşdirməkdir. Müəllif sərbəst şeiri yalnız vəzn, forma hadisəsi olaraq izah etmir, sərbəst şeirin başqa bir yeniliyini də önə çəkirdi. Bu, sərbəst şeirin o vaxt proletar şeirinin toxunmadığı mövzulara, ümumbəşəri ideyalara toxunmaq cəhdi idi.

Sərbəst şeirin ideya-tematika xüsusiyyətlərini, poetika prinsiplərini geniş, bəşəri miqyasda müəyyənləşdirməyin özü tənqidin güclü tərəfi, məziyyəti idi. Beləliklə, dövrün ədəbi tənqidinin bu problemə yanaşmasındakı diqqəti çəkən əsas üstün cəhətlərdən biri odur ki, sərbəst şeirin ayrı-ayrı formalist ünsürlərini göstərərək ədəbi tənqid mündəricənin, məzmunun üstünlüyünü, onun ideya-bədii cəhətdən təkmilləşməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini döndə-döndə qeyd etmişdi.

III fəslin **“Lirik və epik poeziya tənqidin sosioloji və estetik meyarları müstəvisində”** adlanan ikinci yarım fəslində 1930-cu illər tənqidində lirik və epik poeziyaya estetik və ideoloji yanaşmaların təhlili, xüsusilə 1930-cu illər ədəbi tənqidində M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, H.K.Sanlı, Ə.Cavad və b. yaradıcılıqlarının təhlili ilə bağlı fikirlər təhlil obyektini kimi götürülüb. Məsələn, tənqidçi M.Quliyev, S.Hüseyn və M.Hüseynin H.K.Sanlının yaradıcılığına münasibətlərində marksist ideologiyanın irəli sürdüyü tələblər özünü qabarıq şəkildə göstərirdi. Belə ki, M.Quliyev H.K.Sanlıni “qolçomaq şairi” adlandırır, S.Hüseyn isə onun irəli sürdüyü fikirlərində “haqlı” olduğunu “Hacı Kərim Sanlı hansı kəndin şairidir?” məqaləsində əsaslandırmağa çalışırdı. S.Hüseyni narahat edən o idi ki, H.K.Sanlı “yeni kəndə əski kəndin adət və ənənələrini ayaqlayaraq, yıxıb dağıdaraq getmək fikrində deyildir”¹. Hər iki məqalədən belə nəticə çıxırdı ki, H.K.Sanlı patriarxal köhnə kəndi – “qolçomaq” kəndini təsvir edir.

A.Musaxanlının H.K.Sanlı haqqında məqaləsi ilə tanışlıq zamanı tənqidçinin “Aran köçü”nə verdiyi təhlillərində isə tənqidçi obyektivliyi, bədii materiala estetik yanaşma görürük. Bu mənada 1930-cu illərdə marksist təmayülə milli müqavimət hissini müşahidə etmək, A.Musaxanlının, M.Rəfilinin, Ə.Abidin, B.Çobanzadənin təmsalında milli tənqid ənənələrinin davamını görmək mümkündür.

Dövrün tənqidinin poema janrında yazılan əsərlərə xüsusi diqqət yetirməsi də səbəbsiz deyildi. Ədəbi tənqid poeziyanın gerçəkliyi yalnız

¹ Hüseyn S. H.K.Sanlı hansı kəndin şairidir!? // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1930, №10, s.26-30.

lirik səviyyədə əks etdirməsilə kifayətlənmirdi. Onun daha mürəkkəb formalardan istifadəsinin zəruriliyi vurğulanırdı. Yeni “yüksək fikri səviyyənin” (M.Hüseyn) ifadəsi üçün poema daha uyğun janr hesab edilirdi. Sənətkarın ictimai mövqeyini, yaradıcılıq yolunu açmaq üçün onu yetirən, fəaliyyətinə qida verən əsrin özünün nə kimi ideallar ardınca getdiyini müəyyən etmək lazım gəlir. Dövrün tələbindən irəli gələrək 1930-cu illərin ortalarından epik poema janrına daha çox üstünlük verilir. Bu dövrdə romantik-epik poeziyanın mükəmməl nümunələrinə S.Vurğun yaradıcılığında rast gəlmək olar. Ədəbi tənqidin də buna göstərdiyi münasibət xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidçi A.Musaxanlının “Böyüyük şair (Bu günün şairi – gələcəyin şairidir)” məqaləsində S.Vurğunun “Komsomol” poeması ilə bağlı yazdığı fikirlər öz estetikliyi və dolğunluğu ilə bu gün də elmi dəyərini saxlayır.

“Tənqidin estetiklik axtarışlarında “bədi dayer ugrunda” mübarizə məsələsi” adlı üçüncü yarımfəsildə 1930-cu illər ədəbi tənqidimizin görkəmli nümayəndələrinin məqalələri əsasında “bədi dayer ugrunda” mübarizənin əsas istiqamətləri araşdırılıb. Nəzəri-estetik cəhətdən bu dövrdə yeni ədəbi meyar axtarışları özünü qabarıq göstərirdi. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın bütün janrlarında bədiiliyin yeni meyarı axtarılırdı. Yarımfəsildə bu kimi məsələlərin izahı nəzərdə tutulub. Ədəbi tənqidimizin mürəkkəb və ziddiyyətli bir yol keçdiyi, siyasi rejimin proleter ədəbiyyatı ugrunda mübarizəsi ilə səciyyələnən bu onillikdə tənqid bədi yaradıcılıqda sosioloji aspektlə bərabər, bədiilik məsələsinə də xüsusi diqqət yetirmiş, bədiiliyin meyarlarını aşkarlamağa çalışmışdır.

1930-cu illərin əvvəllərində proleter ədəbiyyatının vəziyyəti ədəbi tənqidi qane etmirdi. Buna görə də, tənqid ədəbiyyata, poeziyaya ancaq sırf sosioloji tərəfdən, məfkurəvilik mövqeyindən, məzmun baxımından deyil, həm də bədiilik meyarları baxımından, estetik dəyər prizmasından yanaşmağa çalışırdı. Ədəbi inkişaf sürətlə irəliləyir, əvvəl tənqidi razı salan poeziya nümunələri artıq 1930-cu illərdə tənqidi təmin etmirdi. 1930-cu illərdə bədiilik problemi nöqtəyi-nəzərindən tənqidin ədəbiyyata münasibəti və onu təhlil etməsi onun özünün müəyyən mənada ideya-estetik cəhətdən təkmilləşməsinə və inkişafına əks etdirirdi.

Dövrün görkəmli tənqidçilərinin – M.Hüseyn, Ə.Nazim, M.Rəfilinin və b. məqalələrində əksini tapan poetik prosesin bədiilik baxımından təhlili ədəbi tənqiddə bu prosesin mühüm tərəflərini açıb göstərmək imkanı ilə yanaşı, ona yeni dövr poeziyasının perspektiv yollarını və vəzifələrini işıqlandırmaq imkanı da verirdi. Ədəbiyyat və sənətin cəmiyyətdəki

vəzifəsi ancaq yazarın sosial əndişəsi ilə birlikdə “sənət əndişəsi” olması sayəsində mümkündür. Sənət əndişəsini qəbul etməyən ədibin əsəri canlılıqdan məhrum bir əsər olacaq. Belə əsərlər sxematik olmaqla heç bir estetik həyəcan doğurmaz, cəmiyyətdə müəyyən rol oynaya bilməz. Zamanın, rejimin kəskin təzyiqinə baxmayaraq, bu tənqidçilər də sənət əndişəsi ilə bədii əsərə münasibət göstərməyə çalışırdılar. Bu mənada dövrün ədəbi tənqidində öz əksini tapan “bədii dəyər” problemi çox zəruri problem idi. Tənqidin bu meyli Ə.Nazimin “Şeirimizin və şüurumuzun xəstəlikləri”¹, M.Rəfilinin “Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil”², M.Hüseynin “Ədəbiyyatda rekonstruksiya”³ məqalələrində daha qabarıq ifadə olunurdu. Bu məqalələrin timsalında dövrün tənqidində bədiilik və onun kriteriyalarının necə qoyulub aydınlaşdırılmasının xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində isə dissertasiyanın ayrı-ayrı fəsillərində irəli sürülən fikir və mülahizələr, elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Tədqiqatın işlənməsi zamanı bir sıra məsələlərə - proletar şeiri və bədii yaradıcılıq metodu problemi, dövrün ədəbi prosesinə və klassik irsə sinfilik və millilik kontekstlərində baxış, ədəbi tənqid və poeziyada vəzn, janr axtarışları kimi problemlərə elmi-nəzəri şərh verilmişdir.

Bunları ətraflı şəkildə tədqiq edərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olur:

-1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidi siyasi-metodoloji baxımdan marksizm-leninizm dünyagörüşünə əsaslanırdı. Onun nəzəri-metodoloji bazasını ÜİK(b) P MK-nın ədəbiyyat və incəsənət haqqında göstərişləri və qərarları təşkil edirdi. Dövrün tənqidçiləri də ədəbiyyatın, o cümlədən poeziyanın məziyyətlərini ÜİK(b) P MK-nın “Partiyanın ədəbiyyat sahəsindəki siyasəti haqqında” (18 iyun 1925-ci il), “Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında” (23 aprel 1932-ci il) qərarlarındakı müddəalara istinadən qiymətləndirmə aparırdılar. Bu şəkildə olan qiymətləndirmə üsulu bir sıra hallarda sənət əsərinin bədii-estetik gözəlliyini müəyyənləşdirməyə mane olur, birtərəfli, yanlış mülahizələrin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Yeni sənətin estetikası bu mürəkkəblik

¹ Nazim Ə. Şeirimizin və şüurumuzun xəstəlikləri haqqında // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1929, №12, s.27-32.

² Rəfil M. Proletar ədəbiyyatında mündəricə və şəkil // “İnqilab və mədəniyyət” jurnalı, 1930, №1, s.24-30.

³ Hüseyn M. Ədəbiyyatda rekonstruksiya // “Ədəbiyyat cəbhəsində” jurnalı, 1930, №3, s.14-18.

içerisində törənir, qüvvə toplayır, təcrübə qazanır, ideya-estetik meyarlarını təcrübə qazanır, ideya-estetik meyarlarını, bədii hadisələri qiymətləndirmə prinsiplərini işləyib hazırlamağa çalışırdı. Belə bir şəraitdə ədəbi tənqidin müəyyən məsələlərdə səhv etməsi gözlənilən bir hal idi.

- 1930-cu illər ədəbi tənqidi ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə məşğul olub həll etməyə çalışırdı. Bu baxımdan dövrün ədəbi tənqidində yaradıcılıq metodu problemi ilə bağlı fikirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

- Tədqiq olunan dövrdə ədəbi tənqidin ən çox məşğul olduğu məsələlərdən biri klassik irsə münasibət idi. Dövrün ədəbi tənqidi klassik irsi yeni zəmanənin, yeni mədəniyyət tələbləri baxımından tədqiqata cəlb edirdi. Tənqidin klassik irs təlimində ədəbiyyatın ictimai əhəmiyyəti ideyası onun bədii-estetik rolunu üstələyirdi. Ədəbi tənqiddə klassik Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin bədii irsinin təhlilində ideoloji münasibətlə yanaşı, estetik yanaşmalar da özünü göstərirdi. Tənqidi fikrin nümayəndələri müasir poetik axtarış üçün klassik irsi çıxış nöqtəsi hesab etdiyindən ədəbi irs və müasirlik problemi diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Zəngin ədəbi-estetik təcrübəni mənimsəmədən müasir ədəbiyyatın inkişafı qeyri-mümkündür. Tənqidi fikrin klassik poeziya ilə əlaqəsi onun müasir poetik axtarışlarına da ciddi təsir göstərirdi.

- Tədqiqatda dövrün poeziyasında qabarıq şəkildə özünü göstərən sxematizmin sinfilik amili ilə birbaşa bağlılığı, ədəbi tənqidin təcridən sinfilik amilini arxa plana keçirməsi, ədəbi-elmi qiymətləndirmədə milliliyin təzahür xüsusiyyətlərinə daha artıq diqqət yetirməsi və s. cəhətlər şərh olunmuşdur.

- Tədqiqat işində proletar şeirinin inkişafını şərtləndirən amillər, sərbəst şeirin imkanları ilə bağlı ədəbi-tənqidi mülahizələr, heca və sərbəst şeir qarşıdurmaları, bu məsələlərə çağdaş düşüncə müstəvisində münasibət öz əksini tapıb. Dissertasiyada həm ilk mənbələrdə əks olunan ədəbi tənqid materiallarına istinad olunur, həm də bu barədə sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığında mövqelərə münasibət bildirilir.

- 1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbi tənqidi müəyyən bürəmələrinə, səhvlərinə baxmayaraq, yeni bir yüksəliş dövrü keçirdi. Müəyyən çətinliklərə baxmayaraq, nəzəri-estetik cəhətdən dolğun tənqid nümunələri yaratmağa müvəffəq olurdu. Ədəbi tənqid çətin şəraitdə olsa da, öz daxili mahiyyətinə, vəzifəsinə sadıq qalmağa çalışır, amansız totalitar siyasi rejim şəraitində də ədəbiyyatın insanşünaslıq amalına xidmətindən qalmırdı. 1930-cu illərin tənqidi ancaq vulqar-sosioloji tənqid deyildi, bu illərin tənqidində demokratik meyillər də vardı və sinfilikdən milliliyə keçid

həqiqət idi. Bütün bunlar 1930-cu illərdə ədəbi tənqidin sosiolojindən estetikliyə doğru zəif də olsa nəzərə çarpan hərəkətdə olduğu fikrini deməyə əsas verir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər nəşr olunmuşdur:

1. Hacı Kərim Sanılı yaradıcılığı ədəbi tənqiddə // “Dil və Ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı, Bakı: 2012, №2(82), s. 192-197
2. 1930-cu illər ədəbi tənqidinin poeziyaya ideoloji və estetik yanaşmaları (M.Hüseyn tənqidinin materialları əsasında) // Pedaqoji Universitet Xəbərləri. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı: 2013, №3, s. 275-282
3. 1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində romantizmə və romantikaya ziddiyyətli münasibətlər // “Dil və Ədəbiyyat” jurnalı. Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı: 2013, №4, s. 202-207
4. 1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində “bədi dəyər uğrunda” mübarizə məsələləri / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi konfransının materialları. Bakı, 19-20 dekabr, 2013, s.78-80
5. 1930-cu illər ədəbi tənqidi proletar (sovet) ədəbiyyatı uğrunda mübarizədə sərbəst şeirin yerinə dair // Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: 2014, №1, s. 265-271
6. 1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində M.Füzulinin yeri / Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı, Qafqaz Universiteti, 18-19 aprel, 2014, s.236-237
7. M.Ə.Sabir yaradıcılığı 1930-cu illər Azərbaycan ədəbi tənqidində // “Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri” jurnalı. Bakı: Mütərcim, 2014, №2, s.192-195
8. Идеологические и эстетические аспекты поэзии 1930-х годов в творчестве литературоведа критика М.Рафили // «Культура народов причерноморья» Таврический Национальный Университет им. В.И. Вернадского. Крым, 2014, №274, с.45-48

9. Literary criticism and classical heritage in the 1930s (on the context of attitude towards M.Fuzuli) // “Kültür evreni”, Ankara, 2015, sayı 6, s.136-139
10. Cabbar Əfəndizadə tənqidində poeziya məsələləri / Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 92 illiyinə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları. Bakı, Qafqaz Universiteti, 17-18 aprel, Bakı: 2015, s.984-986
11. 1930-cu Azərbaycan ədəbi tənqidində lirik və epik poeziya məsələləri (M.Müşfiq poeziyasına münasibət kontekstində) / “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş VI Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Bakı, 5-7 may, 2015, s.136-138
12. Cabbar Əfəndizadə tənqidi və poeziya // “Filologiya məsələləri” jurnalı, Bakı: Elm və təhsil, 2015, №3, s.246-249
13. Atababa Musaxanlı tənqidində poeziya məsələləri (1930-cu illər) // AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. Bakı: Elm, 2015, №1, s.113-116
14. Əli Nazim tənqidi və poeziya / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika Elmi konfransının materialları, Bakı, 7-8 aprel, 2015, I c., s.433-434

**Эстетическое и идеологические отношение к поэзии
Азербайджанкой литературной критики 1930-х годов**

РЕЗЮМЕ

Представленная диссертация состоит из трех глав, Введения, Заключение и списка использованной литературы. Во введной части диссертации отражены вопросы актуальности темы, степень ее изученности, предмет исследования, цели и задачи исследования, вопросы научной новизны, методологические основы, теоретическое и практическое значение диссертации.

I глава – «Пролетарская поэзия и проблема творческого метода» состоит из двух подразделов: первой – «Требования предъявляемые к творческим методам в литертурной критике 1930-х годов». Второй подраздел – «Противоречивость мировоззрений литературной критки 1930-х годов в отношении к романтизму и романтике в поэзии».

Первая глава посвящена анализу проблем связанных с творческими методами литературной критики 1930-х годов. Сформировавшаяся в начале XX века советская пролетарское литературная критика, ее сущность и своеобразие, проблемы творческих методов поставленные в литературе, прогресс литературного процесса, творческие, идеологические колебания, противоречивое отношение к литературным традициям – все эти вопросы нашли свое отражение в I-ой главе и подразделах. II глава – «Отношение литературной критики 30-х годов к классическому наследию и поэтическому творчеству с позиций классовости и национальных тенденций» также состоит из двух подразделов: первый – «Принцип классовости в социологическом подходе к литературному творчеству», второй подраздел – «Переход от классовости к национальным тенденциям – начальная форма перехода в отношении к поэзии». Основу этой главы составляет анализ того, какое место отведено романтике в направлении социалистического реализма после первого съезда Писателей СССР, отрицание романтического стиля, мотивов литературы и героев поэзии 30-х годов. Основная часть II-ой главы посвящена анализу вопросов классовости в литературе,

начавшихся в середине 1920 года и продолжавшихся до середины 1930 годов, затем сменившийся на элементы национального самосознания. Эта смена рассматривается как качественно изменение и скачок вперед в национальной идеологии.

III глава называется «Литературная критика, проблемы стихосложения, поиски жанра». Глава также разделена на 3 части. В данной главе анализируется проблема «вольного стиха» в пролетарской поэзии, отношение к социальному и эпическому жанру, а также ужесточение критики к национальному поэтическому размеру «хеджа».

В заключительной части диссертации обобщены основные научно-теоретические результаты к которым мы пришли в результате исследования.

Завершает диссертацию список использованной литературы.

Aesthetic and ideological approaches of Azerbaijan literary criticism of the 1930s to poetry

SUMMARY

The paper consists of “Foreword”, 3 chapters, “Conclusion” and “Index”. “Foreword” is devoted to the elucidation of urgency of the issue, extent of its research, object and subject of the study, goals and objectives, scientific innovation, methodological basis, theoretical and practical importance.

The first chapter is called “Proletarian poetry and problem of the method of artistic creativity”. The issue set in this chapter is studied in 2 sub-chapters. The object of the first sub-chapter is “Requirements for the method of creativity in literary criticism of the 1930s”. In the development of proletarian-soviet literature attention given to method of creativity by literary criticism is studied in the context of improvement and stumbling of the literary process and antagonistic attitude to literary traditions.

The second sub-chapter deals with “Contrary attitude to romanticism and romance in literary criticism”. In this chapter the focus mainly goes to the character of contrary attitude of literary criticism to manifestation of romantic style, romantic theme, romantic personage, as well as the attitude of socialist realism to romance after the I congress.

II chapter is called “The glimpse of the poetry of the 1930s and classical heritage in the context of social class and nationality”. The evaluation of literary poetry proceeding from social class position based on the tradition which began in the late 1920s and its continuation till the mid-1930s, the beginning of transition from the idea of class to nationality which began after the middle of the 1930s and evaluation of it as a quality difference are forming the first and second chapter’s essential tendency.

In three sub-chapters of the chapter called “Literary criticism and poetic metre, genre searching” the attitude to syllabic rhythmic poems, the position of free rhythmic poetry in the struggle for proletarian (soviet) literature, the social and aesthetic attitudes towards lyric and epical genres, as well as the issues that determine artistic merit are explained by means of rich resources.

In “Conclusion” the main scientific and theoretical theses of the research are summarized.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

АЙСЕЛЬ НИЗАМИ кызы ГУЛИЕВА

**ЭСТЕТИЧЕСКОЕ И ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЕ
К ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ
1930-х ГОДОВ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2017